

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Boekbespreking van: Burgerlijke ongehoorzaamheid. Over grenzen aan politieke gehoorzaamheid in een democratische rechts- en verzorgingsstaat

Verwey, P.

Citation

Verwey, P. (1985). Boekbespreking van: Burgerlijke ongehoorzaamheid. Over grenzen aan politieke gehoorzaamheid in een democratische rechts- en verzorgingsstaat. *Acta Politica*, 20: 1985(2), 246-249. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3452587>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3452587>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

psychologische vraagtekens bij Hodgkinsons waardenleer een boeiende vervolgstudie. In tegenstelling tot bijna alle andere auteurs met aandacht voor de rol van waarden en ethiek in beleid en bestuur (Dunn, 1983; Fischer, 1980; Monti, 1982) is Hodgkinson een uitgesproken non-cognitivist. Mijns inziens zou Hodgkinson deze kant van zijn theorie/filosofie veel eerder moeten en kunnen uitbouwen – bijv. in navolging van Srivastva en anderen (1983).

Ook voor wie Hodgkinsons waardenleer niet kan delen, blijft het boek toch boeien. Door de rol van waarden en normen in het bestuurs- en beleidsproces centraal te stellen, en door de bestuurs- en beleidskunde opnieuw te doordenken als normatieve disciplines, is Hodgkinson begonnen aan een moedige en ambitieuze onderneming. De eerste vruchten daarvan smaken, ondanks onvolkomenheden, beslist naar méér. Nu decentralisatie passé is, en 'public management' voor de deur staat, kan het geen kwaad zich door Hodgkinson te laten herinneren aan de ultima ratio van politicologie en bestuurskunde: 'to rationally comprehend and civilize power in organizational affairs'. (1983, p. 14)

Literatuur

- R. B. Denhardt, *In the shadow of organization*, 1981.
 W. N. Dunn (ed.), *Symposium on social values and public policy*, *Policy Studies Journal*, 9, 4 (special issue no. 2), 1981.
 W. N. Dunn, *Values, ethics and standards in policy analysis*, in: S. Nagel (ed.), *Encyclopedia of Policy Sciences*, 1983.
 F. Fischer, *Politics, values, and public policy: the problem of methodology*, 1980.
 M. Harmon, *Action theory for public administration*, 1981.
 L. C. Gawthrop, *Public management, systems, and ethics*, 1983.
 Chr. Hodgkinson, *Towards a philosophy of administration*, 1978.
 Chr. Hodgkinson, *The philosophy of leadership*, 1983.
 J. Monti, *Ethics and public policy*, 1982.
 O. Rank, *Will therapy*, [1936], 1978.
 W. G. Scott & D. K. Hart, *Organizational America*, 1979.
 S. Srivastva and Associates, *The executive mind*, 1983.

R. Hoppe

G. Manenschijn, **Burgerlijke ongehoorzaamheid. Over grenzen aan politieke gehoorzaamheid in een democratische rechts- en verzorgingsstaat**, Baarn (Ten Have) 1984, 230 p.

Acties met een burgerlijk ongehoorzaam karakter zijn in Nederland bijna een normaal verschijnsel geworden. De vanzelfsprekendheid waarmee politieke beslissingen in het verzuilde Nederland nog werden geaccepteerd is nu verdwenen. Dit is het gevolg van het democratiserings- en emancipatieproces dat in de jaren zestig begon. De mondige burger van thans is vaker een ongehoorzame burger.

Een belangrijke vraag is hoe deze ongehoorzaamheid gerechtvaardigd kan worden. Deze vraag dringt destemee omdat niet alleen het aantal acties is toegenomen, maar vooral omdat de doeleinden zo sterk uiteenlopen. Het blijkt bijvoorbeeld dat slechts een klein deel van alle acties uit de afgelopen tien jaar kunnen worden beschouwd als gewetenskwesties (abortus, euthanasie) of als een vorm van universele belangenbehartiging (milieu). Het grootste deel was een vorm van belangenbehartiging (werkgelegenheid en huisvesting). Vooral dit laatste roept problemen op, omdat het hier gaat om het doorzetten van het eigen- of groepsbelang met andere, politiek illegale, middelen (1)

De studie *Recht, Orde en Burgerlijke Ongehoorzaamheid* van Cees Schuyt uit 1972 is in dit verband 'Mozes en de Profeten'. Ook voor de theoloog en filosoof Gerrit Manenschijn, wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de theologische faculteit van de Vrije Universiteit. In zijn boek *Burgerlijke Ongehoorzaamheid. Over grenzen aan politieke gehoorzaamheid in een democratische rechts- en verzorgingsstaat*, tracht Manenschijn Schuyts theorie op ethisch gebied verder te ontwikkelen.

Manenschijns studie is grondig werk. Hij plaatst burgerlijke ongehoorzaamheid allereerst in de traditie van de politieke filosofie. Dit levert interessante vergezichten op, maar herhaaldelijk moet Manenschijn zichzelf tot de orde roepen met de vraag: 'wat heeft dit alles met burgerlijke ongehoorzaamheid te maken?' De compositie van het boek is dus niet al te strak. Gelet op de uitweidingen is het eerder een soort inleiding in de politieke filosofie en ethiek, geschreven rond het thema burgerlijke ongehoorzaamheid. In de tweede plaats schenkt Manenschijn veel aandacht (een derde van het boek) aan de christelijk-calvinistische traditie op het punt van gehoorzaamheid. Niet Mozes en de profeten, maar de beroemde brief van Paulus aan de Romeinen (13: 1-7) is hier het centrale thema. Hier zit Manenschijn met een lastig probleem; een dilemma. Aan de ene kant beschouwt hij het rechtvaardigen van burgerlijke ongehoorzaamheid als een ethische kwestie. Dit heeft als gevaar dat de theologie eigenlijk niets meer heeft toe te voegen; het probleem is reeds op ethisch niveau beslist. Aan de andere kant is een louter theologische argumentatie voor niet-christenen weinig overtuigend; het probleem wordt nu op theologisch niveau beslist, maar daarmee daalt de kracht van de argumentatie.

Net als Schuyt beschouwt Manenschijn burgerlijke ongehoorzaamheid als een specifieke vorm van politiek protest, die in het midden ligt tussen legale protestvormen (demonstraties, stakingen en boycot) en revolutionair verzet. Meestal gaat het om acties waarbij bewust de wet wordt overtreden, met als doel het beleid op het betreffende punt te veranderen. Geweldloosheid en gewetensvolheid zijn hierbij twee belangrijke voorwaarden. Met gewetensvol bedoelt Schuyt, dat aan zo'n actie een morele overtuiging ten grondslag moet liggen. Dit vindt Manenschijn te weinig. Hij verwijt Schuyt dat 'morele overtuiging' door hem nauwelijks wordt ingevuld. Het ontwikkelen van een 'moraal van het burgerschap', die nauwkeurig onderscheiden is van de privé-moraal, is het centrale thema van Manenschijns boek. Op deze wijze tracht hij twee extreme standpunten te vermijden. Aan de ene kant het legalistische standpunt. Vanuit deze positie zijn morele opvattingen strikt particulier van aard. Bij de beantwoording van de vraag of een wet gehoorzaamd

moet worden, doen ze niet ter zake. Wet is wet, en alleen de formele juistheid van de totstandkoming van een wet is van belang. Het moralistische standpunt staat hier tegenover, en maakt gehoorzaamheid aan wetten afhankelijk van persoonlijke, morele argumenten.

In het begrip 'moraal van het burgerschap' verbindt Manenschijn dus recht en moraal met elkaar. Wil deze verbinding slagen dan moet hij aantonen, dat er een minimum aan morele regels is dat aan alle recht ten grondslag moet liggen. Manenschijn maakt hierbij gebruik van een aan Hobbes' verwante gedachtengang: iedereen heeft belang bij een geordend, niet-gewelddadig samenleven. Immers in een ongeordende en gewelddadige toestand, is niemand zijn leven zeker. Of, om met Hobbes te spreken, in een dergelijke natuurtoestand heerst de oorlog van allen tegen allen. Het leven van de mens is daar 'solitary, poore, nasty, brutish and short' (2). Dat Manenschijn dit als vertrekpunt kiest is niet zo verwonderlijk. Zijn proefschrift uit 1979 ging over de relatie tussen moraal en eigenbelang bij Thomas Hobbes en Adam Smith.

Op grond van deze Hobbesiaanse redenering is gemakkelijk in te zien, aldus Manenschijn, dat 'overleven en samenleven slechts mogelijk is als de grondregels 'niet-doden', 'niet-stelen' en 'niet-liegen' zijn geaccepteerd en als de institutionele vormgeving van die grondregels plaatsvindt volgens de principes van gelijkheid en wederkerigheid' (p. 87). Dit rationele inzicht is de harde kern van de 'moraal van het burgerschap'. Hier liggen zowel de argumenten voor gehoorzaamheid als voor ongehoorzaamheid aan de overheid. Wanneer een overheid wetten uitvaardigt of beslissingen neemt die hiermee in strijd zijn, verliest deze overheid haar legitimiteit en mag men bewust die wetten overtreden.

Het optreden van Thoreau, Gandhi en Luther King zijn klassieke voorbeelden van burgerlijke ongehoorzaamheid, die ook Manenschijn ten tonele voert. Hun acties zijn te rechtvaardigen met een beroep op de principes van gelijkheid en wederkerigheid. De feitelijke discriminatie in Montgomery en Birmingham waartegen Luther King zich verzette, was in strijd met de idee van gelijke participatie aan het maatschappelijk leven. Het belemmeren van de vrijheid van meningsuiting is volgens Manenschijn in strijd met het morele beginsel van 'niet-liegen', omdat zo het zoeken naar waarheid door vrije discussie wordt belemmerd. Een zeer onbillijke belastingheffing beschouwt Manenschijn als een overtreding van het beginsel van 'niet-stelen'.

Voor de christen heeft het vraagstuk van ongehoorzaamheid een extra dimensie. Deze heeft niet alleen een plicht tegenover zijn naaste en de staatsmacht, zoals omschreven in de 'moraal van het burgerschap', maar ook een plicht tegenover zijn schepper. Paulus' brief aan de Romeinen lijkt een absolute gehoorzaamheid te verdedigen, want 'wie zich tegen de overheid verzet, wederstaat de instelling gods ...' Dit kwam bijvoorbeeld naar voren in discussies rondom de 'affaire Aantjes' van enige jaren geleden. Manenschijn zwakt deze absolute gehoorzaamheid aanmerkelijk af. Gelukkig, maar dit gaat ten koste van de theologie. Na een uitvoerige historische analyse van de calvinistische visie op de staatsmacht, komt hij tot de conclusie dat de 'moraal van het burgerschap' niet in strijd hoeft te zijn met de plicht van de christen. De naastenliefde is de eerste plicht van de christen en deze

staat ook centraal in de 'moraal van het burgerschap'. Aangezien het eerste een kwestie is van geloof en het tweede van rationeel inzicht, verzoent Manenschijn geloof en rationaliteit met elkaar. Voor het probleem van burgerlijke ongehoorzaamheid is deze verzoening niet meer van belang. Mijns inziens voegt de theologie dan ook niets nieuws toe.

Met de toepassing van zijn theorie over burgerlijke ongehoorzaamheid houdt Manenschijn zich aan de voorzichtige kant. Burgerlijke ongehoorzaamheid schrijft hij, 'is met name geëigend om vrijheidsrechten te claimen en niet zo zeer sociale rechten' (p. 113). Zijn belangrijkste argument hiervoor is dat het claimen van sociale rechten gemakkelijk kan onttaarden in belangenstrijd. Ook Schuyt is in dit opzicht voorzichtig (3). Maar in tegenstelling tot Manenschijn hanteert Schuyt een rechtvaardigheidsbegrip (dat is Schuyts 'moraal van het burgerschap'), dat veel explicieter en nauwkeuriger omschreven is. Voor mij is het nog maar de vraag of Manenschijn Schuyts opvattingen verder heeft ontwikkeld.

Schuyts verdediging van burgerlijke ongehoorzaamheid berust in laatste instantie op de opvattingen van Rawls. *A Theory of Justice* biedt meer mogelijkheden voor het rechtvaardigen van acties van burgerlijke ongehoorzaamheid gericht op sociale grondrechten, dan Manenschijn veronderstelt. Lehning en Van der Veen (4) tonen bijvoorbeeld aan dat, in tegenstelling tot Rawls' eigen opvattingen, inbreuken op het 'difference principle' weldegelijk als argument kunnen dienen voor het rechtvaardigen van burgerlijke ongehoorzaamheid. Immers, 'de economisch zwakste groepen zijn dan ... niet in staat tot effectieve politieke participatie', aldus Lehning en Van der Veen. Dit werpt een interessant licht op de discussie over inkomensbeleid, bezuinigingen op sociale zekerheid. Het beleid van het huidige kabinet zou op wat langere termijn bijvoorbeeld kunnen leiden tot een tweedeling van de samenleving. Acties van burgerlijke ongehoorzaamheid gericht op het effectueren van sociale grondrechten zouden dan tot de mogelijkheden behoren. Manenschijns opvattingen bieden dit perspectief echter niet.

Noten

1. Zie nader: J. F. Bruinsma, Ongehoorzaamheid binnen en buiten de rechtsorde, *Nederlands Juristen Blad*, 22 jan. 1983, no. 4; p. 125-128.
2. Thomas Hobbes, *Leviathan*; Harmondsworth 1975, p. 186.
3. C. J. M. Schuyt, *Recht, Orde en Burgerlijke Ongehoorzaamheid*, Rotterdam, 1972, p. 343-345.
4. Percy B. Lehning en R. J. van der Veen, De rechtvaardigheidstheorie van John Rawls (2). *Acta Politica*, 1977, no. 1, p. 25-77, i.h.b. p. 67.

P. Verwey